

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geološki odsjek
Mineraloško-petrografski zavod

KRISTALNA KEMIJA

Mineralogija (ZOK)

Prof. dr. sc. Nenad Tomašić

Sadržaj

- kristalna kemija
- koordinacijski broj i koordinacijski poliedri
- ovisnost struktura o kemijskim vezama
- izomorfija
- polimorfija
- politipija

Kristalna kemija

- uspostavlja odnos između kemijskog sastava, kristalne strukture i fizičkih svojstava kristaliničnih tvari
- pokušava objasniti kako nastaju pojedini tipovi struktura u specifičnim uvjetima

Osnovni principi uspostavljanja kristalnih struktura

- principi idealnog slaganja (atomi i ioni se zamišljaju kao čvrste kuglice koje se slažu jedna s drugom)(Goldschmidt i Laves):
  - 1. Princip najgušćeg slaganja** (pakiranja) – atomi u strukturi se pokušavaju posložiti na način da ispunjavaju prostor najučinkovitije
  - 2. Princip simetrije** – atomi pokušavaju postići u strukturi najveću moguću simetriju
  - 3. Princip interakcije** – atomi pokušavaju postići najvišu koordinaciju, tj. da imaju najveći mogući broj najbližih susjeda

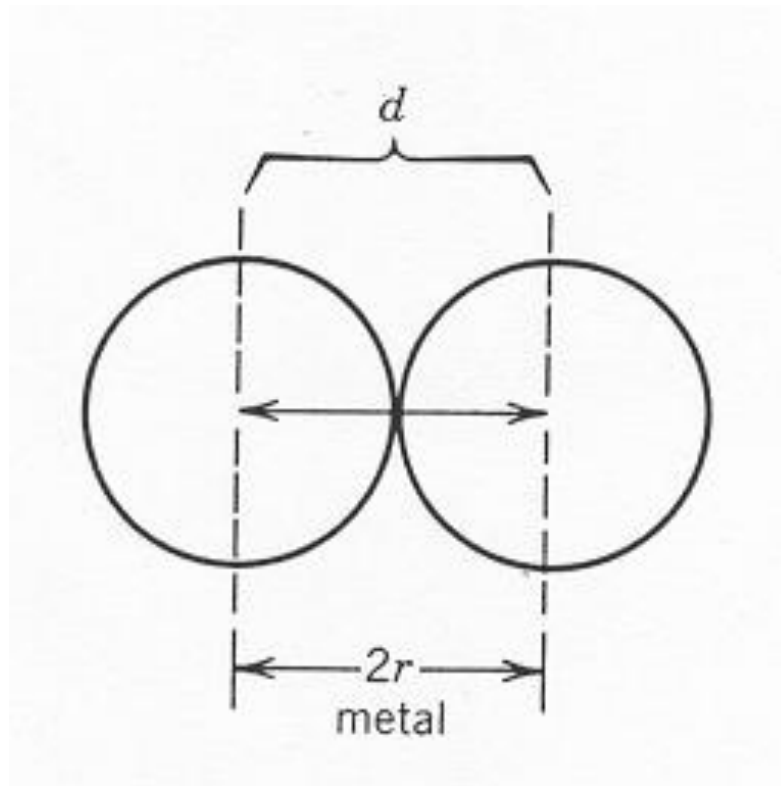
Atomski i ionski radijus

ATOMSKI RADIJUS = radijus maksimalne radijalne gustoće naboja vanjske ljuske pojedinog atoma

EFEKTIVNI ATOMSKI (ionski) RADIJUS – ovisi o vrsti i broju susjednih atoma (koordinacija), te o naboju

1. slučaj: metali

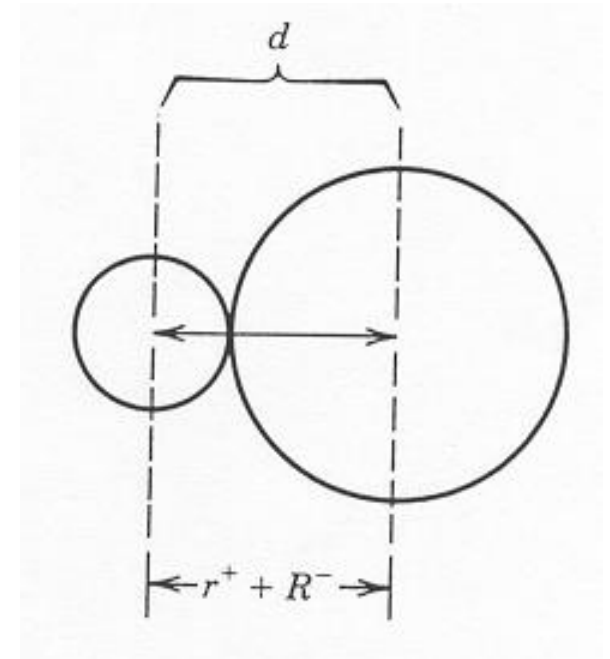
- svi atomi jednaki – atomski radijus = $\frac{1}{2}$ duljine veze

2. slučaj: ionski kristali

- povezana su dva iona različitih naboja, te je udaljenost među njima zbroj dva različita radijusa = udaljenost između središta kationa i aniona, gdje je radijus jednog iona poznat
- udaljenost je određena elektrostatskim silama među suprotno nabijenim ionima (Coulomb-ov zakon, 1787.):

$$F = k \frac{(q^+)(q^-)}{d^2}$$

Periodni sustav – odnos ionskog radijusa između elemenata

- u grupama ionski radijus raste s porastom atomskog broja
- u periodama ionski radijus pada s porastom atomskog broja
- radijus iona istog elementa raste s padom valencije

KOORDINACIJA

KOORDINACIJSKI BROJ – broj najbližih susjednih atoma oko centralnog atoma

- ti susjedni atomi čine tzv. koordinacijski poliedar, koji se dobije ako te atome spojimo linijom
- koordinacijski broj može se označiti kao eksponent u uglatoj zagradi, npr. $\text{Ti}^{[VI]}\text{O}_2$

Vrste koordinacijskih poliedara

- svaki ion u kristalnoj rešetki utječe na druge ione
- najjače sile i utjecaj između međusobno najbližih iona –

1. koordinacijska ljuska

- geometrijsko uređenje te ljuske (i koordinacijski broj) uvjetovano je relativnom veličinom koordinirajućih iona
- omjer radijusa: $R_K : R_A$ (radijusi u Å)

A. Ioni (atomi) istih radijusa

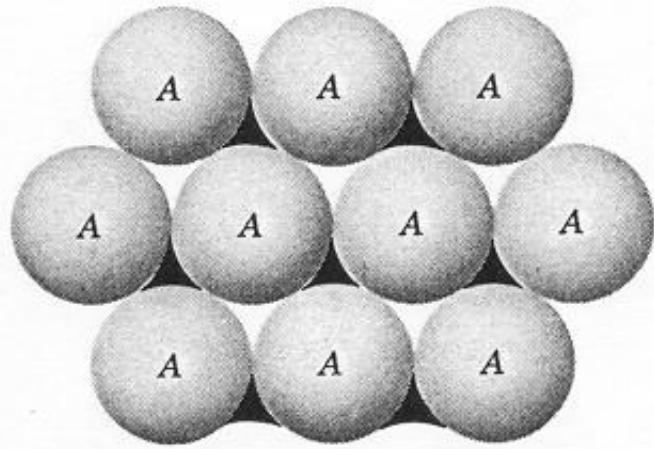
Omjer radijusa ~ 1 ,

koordinacijski broj **12**

1. Heksagonska gusta slagalina (HCP)

2. Kubična gusta slagalina (CCP)

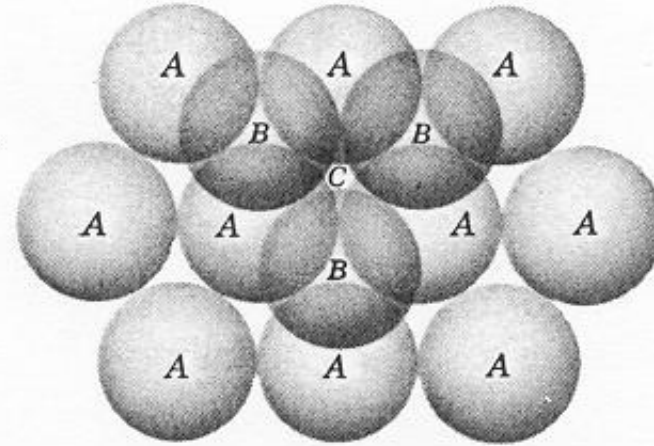
- takve koordinacije su rijetke u mineralima
- javljaju se kod samorodnih elemenata

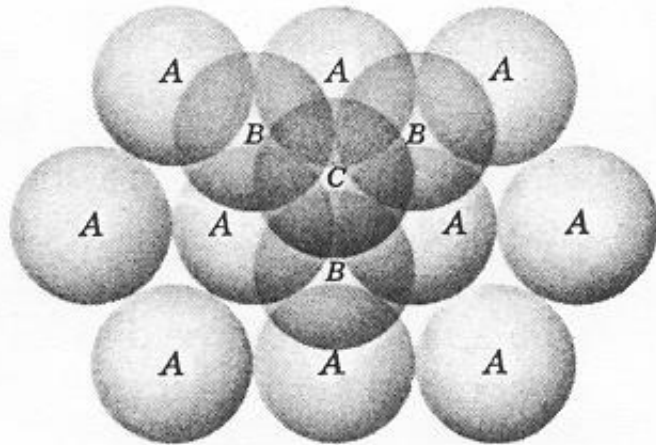
(a) heksagonska gusta slagalina

▲ B šupljine

▼ C šupljine

(b) heksagonska gusta slagalina
slijed: AB AB

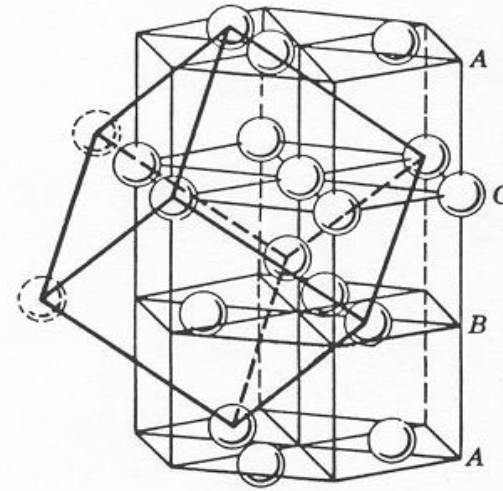
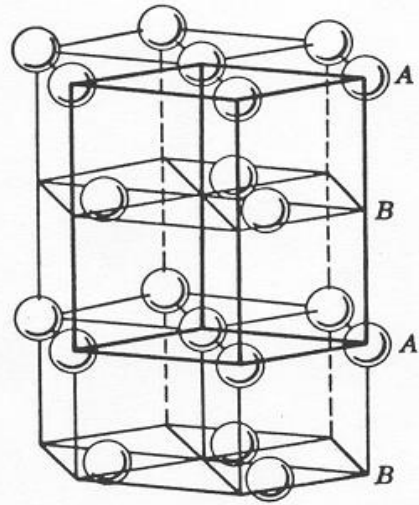

(c) kubična gusta slagalina
slijed: ABC ABC

Mg

Zn

Cd

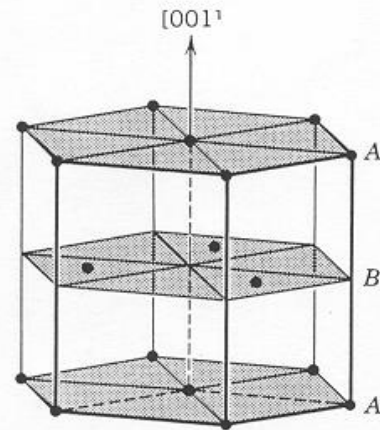

Au

Cu

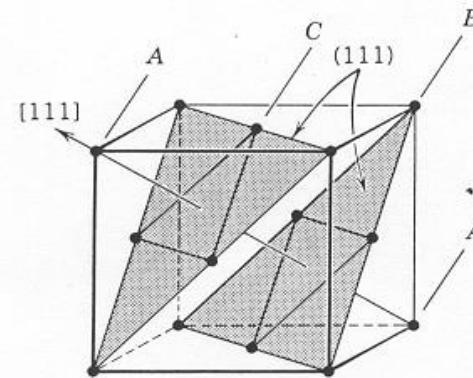
Pt

$P6_3/m2/m2/c$

heksagonska gusta slagalina (HCP)

(a)

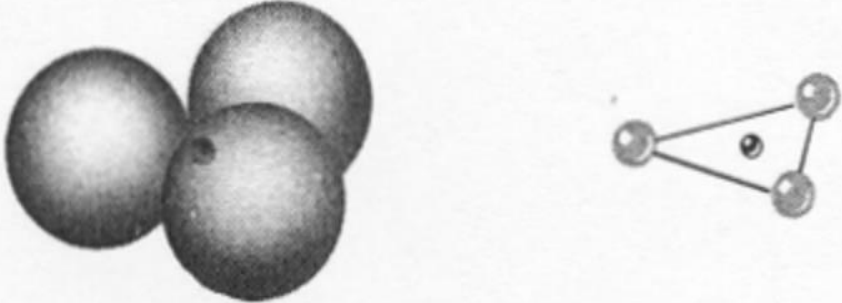

kubična gusta slagalina (CCP)

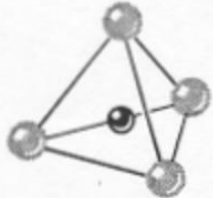
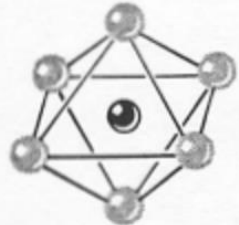
(b)

$F4/m\bar{3}2/m$

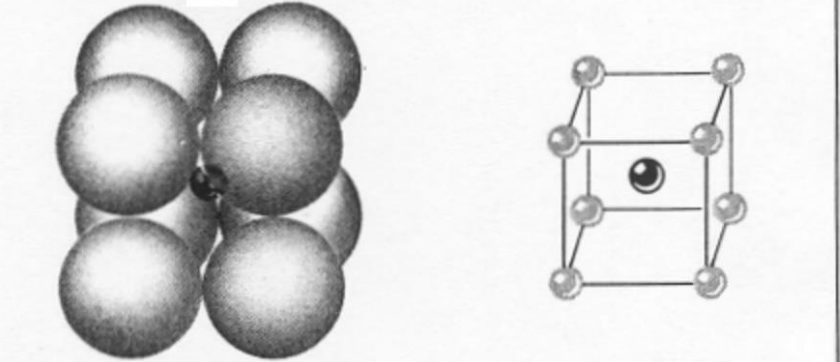
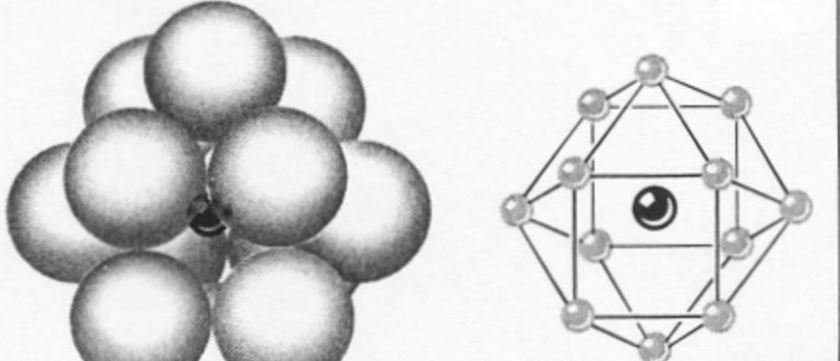
B. Ioni različitih radijusa

Minimalni omjer radijusa $R_K : R_A$	Koordinacijski broj (C.N.)	GEOMETRIJA	
< 0.155	2	Lineralni raspored	
0.155	3	Trokut (planarno)	

B. Ioni različitih radijusa 2

Minimalni omjer radijusa $R_K : R_A$	Koordinacijski broj (C.N.)	GEOMETRIJA	
0.255	4	Tetraedar	
0.414	6	Oktaedar	

B. Ioni različitih radijusa 3

Minimalni omjer radijusa $R_K : R_A$	Koordinacijski broj (C.N.)	GEOMETRIJA	
0.732	8	Heksaedar	
1.0	12	Kubooktaedar	

Pauling-ova pravila stabilnosti strukture

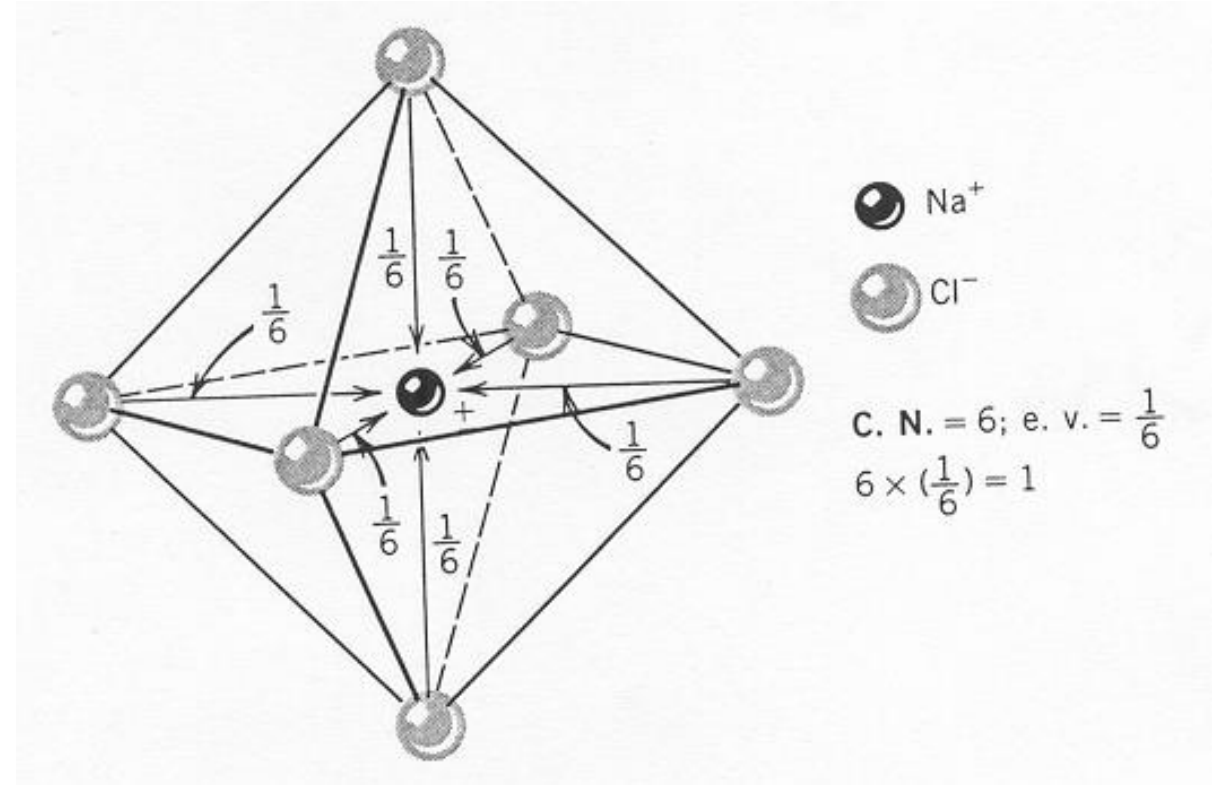
- kristali minerala i anorganskih spojeva uglavnom su ionskog karaktera (veze)
- Linus Pauling (1929.) → svojstva strukture koja teže smanjenju potencijalne energije → stabilnost strukture:
  - 1. Pauling-ovo pravilo:** Oko svakog kationa nalazi se koordinacijski poliedar aniona. Udaljenost kation-anion određena je zbrojem njihovih radijusa. Omjer njihovih radijusa određuje vrstu koordinacijskog poliedra, odnosno koordinacijski broj (*princip koordinacije*).

2. Pauling-ovo pravilo

Princip elektrostatske valencije:

- ionska struktura je stabilna do one granice dokle je zbroj jakosti svih elektrostatskih veza koje dopiru do pojedinog iona jednaka njegovom naboju.
- jakost veze = naboj iona/koordinacijski broj

NaCl

3. Pauling-ovo pravilo

- Stabilnost ionske strukture kristala je smanjena ako anionski poliedri dijele bridove ili plohe.

Osobito izraženo ako:

1. Kation ima veliki naboj,
2. Koordinacijski broj je mali, te
3. Omjer radijusa kationa i aniona je na donjoj dopuštenoj granici za promatrani koordinacijski poliedar.

4. Pauling-ovo pravilo

- Ako kristalna struktura sadrži različite katione, kationi s velikim nabojem i malim koordinacijskim brojem teže ne dijele dijelove koordinacijskih poliedara.

5. Pauling-ovo pravilo

- Broj suštinski različitih koordinacijskih poliedara u kristalu teži biti mali, tj. više elemenata će zauzimati isti položaj u strukturi (***princip racionalnosti***).

Npr . pirokseni XYZ_2O_6

X = Na, Li, Ca, Mg

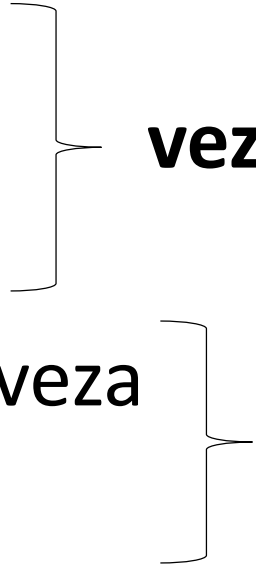
Y = Mg, Fe, Mn

Z = Si, Al

Kemijske veze u kristalima

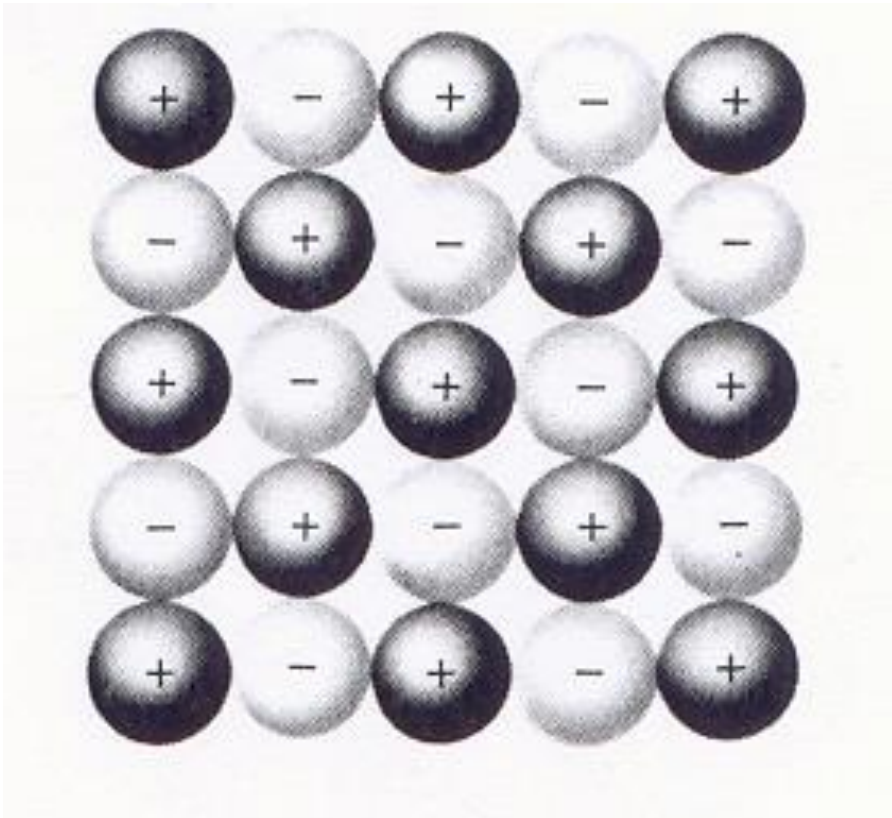
- sile koje povezuju atome/ione u kristaliničnoj tvari imaju električni karakter
- njihova vrsta i intenzitet su u velikoj mjeri odgovorni za fizička i kemijska svojstva minerala
- općenito, što je veza jača, veća je tvrdoća kristala, viša je temperatura tališta, te je manji koeficijent termalne ekspanzije

Kemijske veze u kristalima

1. Ionska veza
  2. Kovalentna veza
  3. Metalna veza
  4. Van der Waalsova veza
  5. Vodikova veza
- veze uključuju valentne elektrone**
- međumolekulske veze**
-

Ionska veza

- elektrostatsko privlačenje pozitivno i negativno nabijenih iona u strukturi

-svi elementi teže postići elektronsku konfiguraciju najbližeg plemenitog plina

-ionska veza se uspostavlja kada jedan ili više valentnih elektrona jednog atoma prijeđe u valentnu ljusku drugog elektrona

Jakost veze ovisi o:

1. udaljenosti centara iona,
2. umnošku njihovog naboja.

Fizička svojstva ionskih kristala:

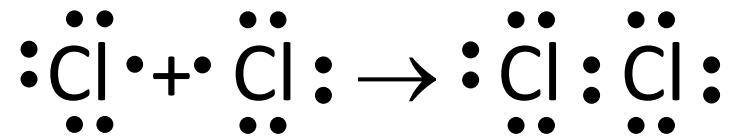
umjerena tvrdoća i gustoća

prilično visoko talište

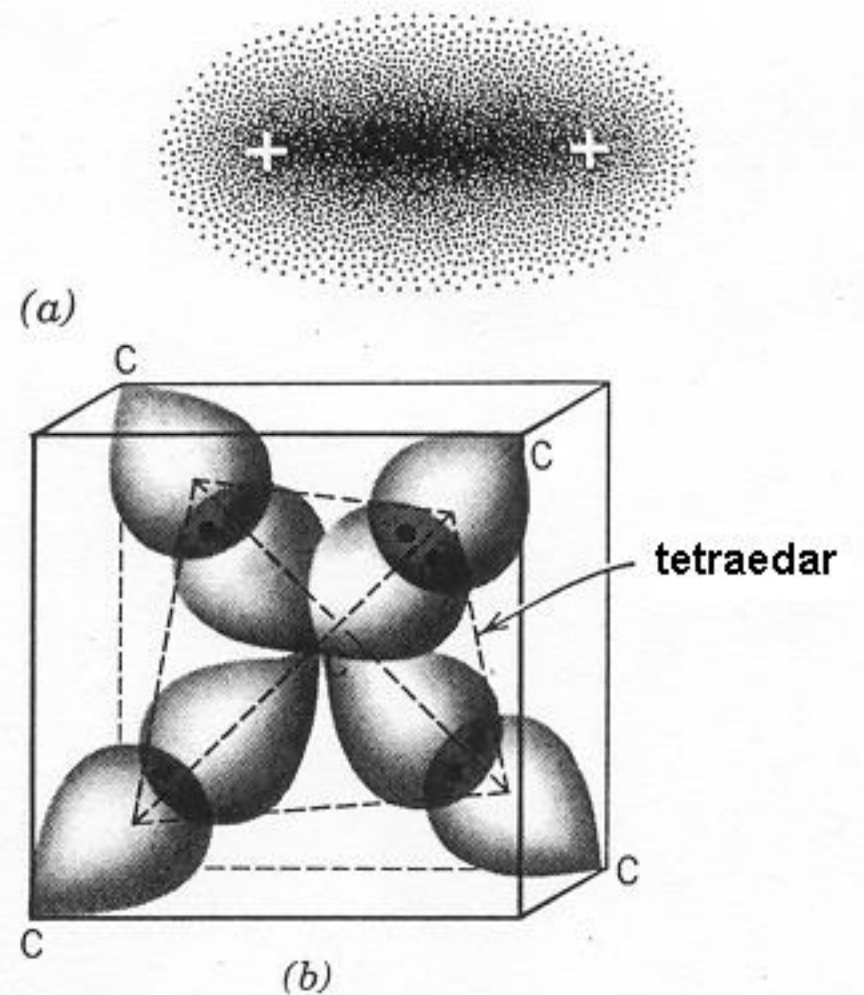
slabi vodiči elektriciteta i topline

Kovalentna veza

- dijeljenje elektrona između dva ili više atoma

- broj kovalentnih veza pojedinog atoma može se predvidjeti prema broju elektrona do stabilne elektronske konfiguracije

Svojstva minerala s kovalentnom vezom

- visoka stabilnost
- slaba topljivost
- visoka tvrdoća
- visoka temperatura tališta
- ne daju elektrone u otopljenom stanju
- ne vode električnu energiju

Procjena karaktera veze

- veze između elemenata 1. i 7. te 2. i 6. grupe su dominantno ionske (npr. alkalijski halidi te zemno-alkalijski oksidi)
- veze između atoma elemenata koji su blizu u periodnom sustavu su dominantno kovalentne
- vrlo su česte veze prijelaznog karaktera npr. veza djelomično kovalentnog i djelomično ionskog karaktera
- u istom mineralu atomi mogu biti vezani raznim vezama

Procjena udjela ionskog karaktera kemijske veze s obzirom na elektronegativnost (Linus Pauling, 1939):

ELEKTRONEGATIVNOST = sposobnost atoma da privuče elektrone

Niska elektronegativnost – ***elektron donor***

Visoka elektronegativnost – ***elektron akceptor***

Razlika u elektronegativnosti osnova procjene

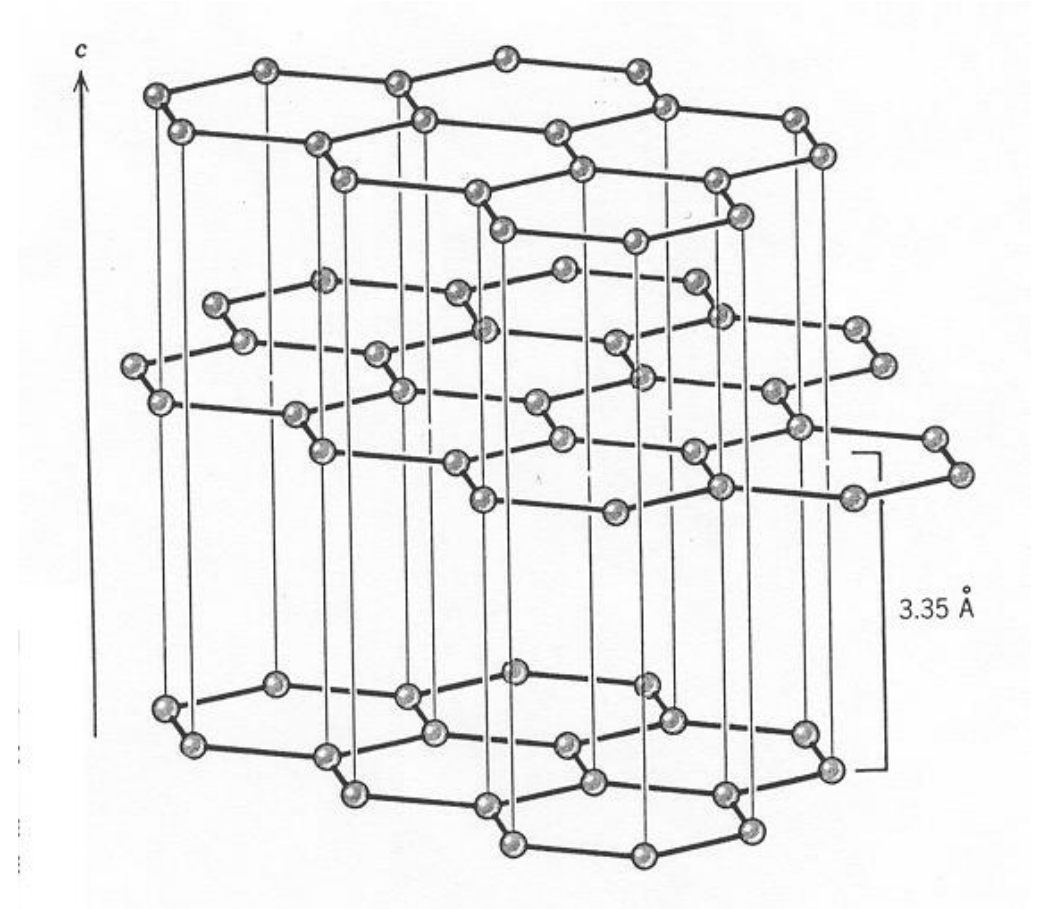
$(X_A - X_B)$

$$I = 1 - e^{-1/4(X_A - X_B)}$$

Van der Waalsova veza

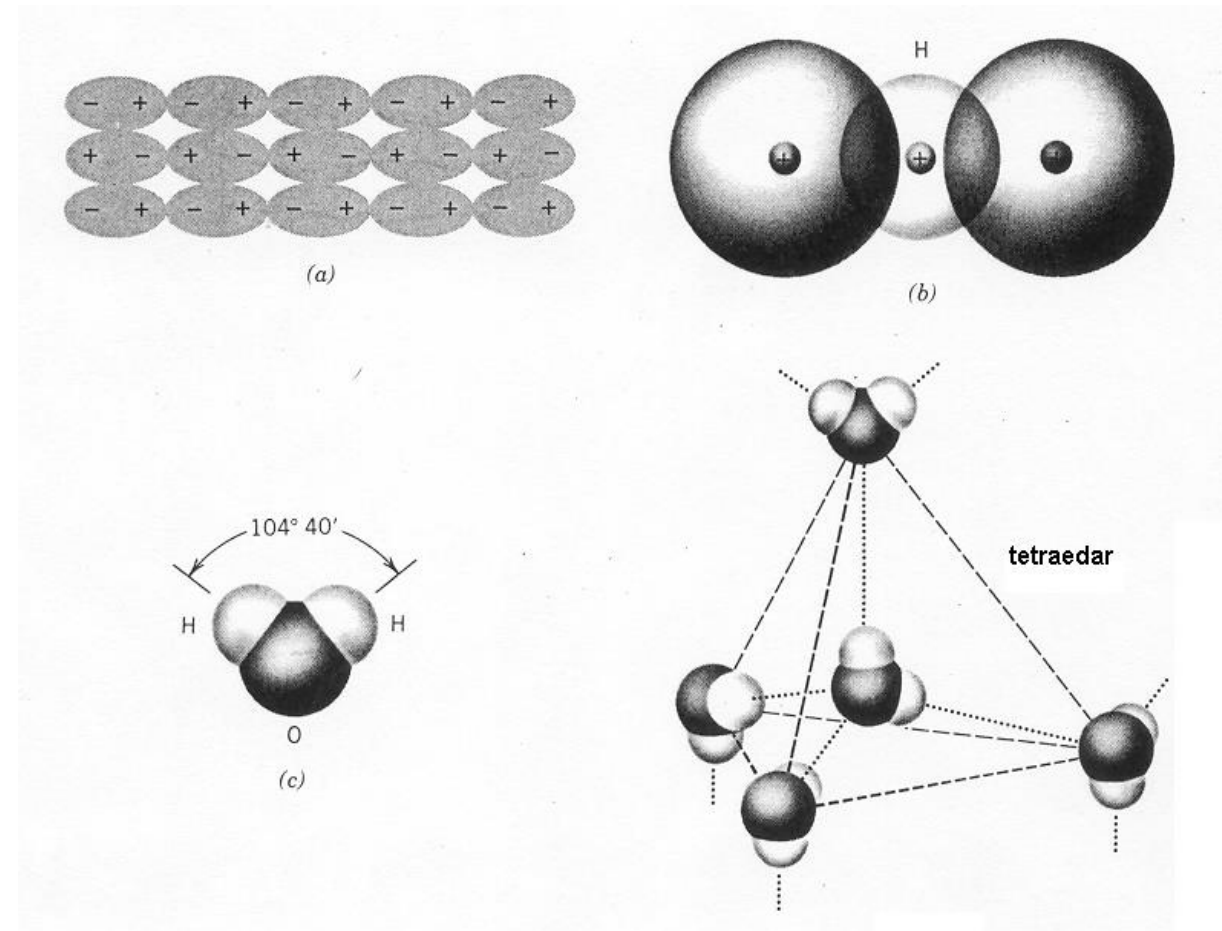
- najslabija veza
- povezuje neutralne molekule i uglavnom nenabijene strukturne jedinice u kohezivnu strukturu na bazi malog rezidualnog naboja na njihovoj površini (zasnovan na slabom dipolnom efektu)

GRAFIT

Vodikova veza

- elektrostatska veza između pozitivno nabijenih vodikovih iona te negativno nabijenih iona (O^{2-} , N^{3-})
- slaba veza, no jača od Van der Waalsove

IZOMORFIJA

IZOMORFIJA – pojava kod koje kristalizirane tvari imaju isti tip strukture (=izostrukturni) te pojedina strukturna mjesta mogu biti zaposjednuta s atomima ili ionima različitih elemenata → dolazi do zamjene (supstitucije) po radijusu i naboju sličnih iona (tako nastaju tzv. čvrste otopine)

- uvjet je da izostrukturne tvari imaju sličan omjer ionskih radijusa kation i aniona

Primjeri izostrukturnih minerala

- NaCl i PbS – AX struktura halita
  - Na⁺ - 1,02 Å Cl⁻ - 1,81 Å, omjer radijusa 0,56
  - Pb²⁺ - 1,33 Å S²⁻ - 1,70 Å, omjer radijusa 0,65
- CaF₂ i UO₂ – AX₂ struktura fluorita
  - Ca²⁺ - 1,12 Å F⁻ - 1,31 Å, omjer radijusa 0,85
  - U⁴⁺ - 1,0 Å O²⁻ - 1,38 Å, omjer radijusa 0,72
- NaNO₃ i CaCO₃ – AXO₃ struktura kalcita
- svojstva izomorfnih minerala koja proizlaze iz strukture su slična (kalavost, izgled), dok su ona koja su posljedica sastava različita (gustoća, tvrdoća, talište)
- izostrukturane grupe minerala – vrlo često minerali imaju zajednički anion ili anionsku grupu pa su česte ionske zamjene među članovima grupe (kristali mješanci), npr. Ca u kalcitu je često zamijenjen s Mn, Fe, Mg

POLIMORFIJA

- pojava kod koje određena kemijska tvar može kristalizirati s različitim tipovima strukture (polimorfne modifikacije)
- ovisno o temperaturi i tlaku

Npr. **ugljik C**   dijamant ($Fd3m$)
                          grafit ($P6_3/mmc$)

FeS₂   pirit ($Pa3$)
                  markazit ($Pnmm$)

CaCO_3 kalcit ($R\bar{3}c$)
aragonit ($Pnam$)

SiO_2 α -kvarc ($P3_121$) niskotemp.
 β -kvarc ($P6_222$) visokotemp.
tridimit ($P6_3/mmc$)
kristobalit ($P2_13$)
coesit ($C2/c$)
stishovit ($P4/mnm$)

Politipija

- specijalna vrsta polimorfije
- dva polimorfa se razlikuju samo po slaganju inače identičnih dvodimenzijskih slojeva u strukturi
- dimenzije parametara jedinične ćelije duž smjera slaganja su identične za dva politipa
- razlikuju se atomski razmaci između slojeva (odnose se kao višekratnici) – jedan parametar jedinične ćelije je različit
- npr. tinjci

Pseudomorfija

- pojava kod koje mineral ima kristalne forme drugog minerala
- kristal minerala je izmijenjen tako da mu se promijeni kemijski sastav i struktura, no kristalne forme ostaju očuvane (npr. kod trošenja)

Npr.

- pseudomorfoza goethita $\text{FeO}(\text{OH})$ po piritu FeS_2
- pseudomorfoza goethita po magnetitu Fe_3O_4
- pseudomorfoza malahita $\text{Cu}_2(\text{CO}_3)(\text{OH})_2$ po kupritu Cu_2O

Nekristalinični minerali (mineraloidi)

- mineral po definiciji je kristaliničan
- postoji određen broj prirodnih tvorevina koje ***nisu kristalinične***, no ubrajaju se u minerale

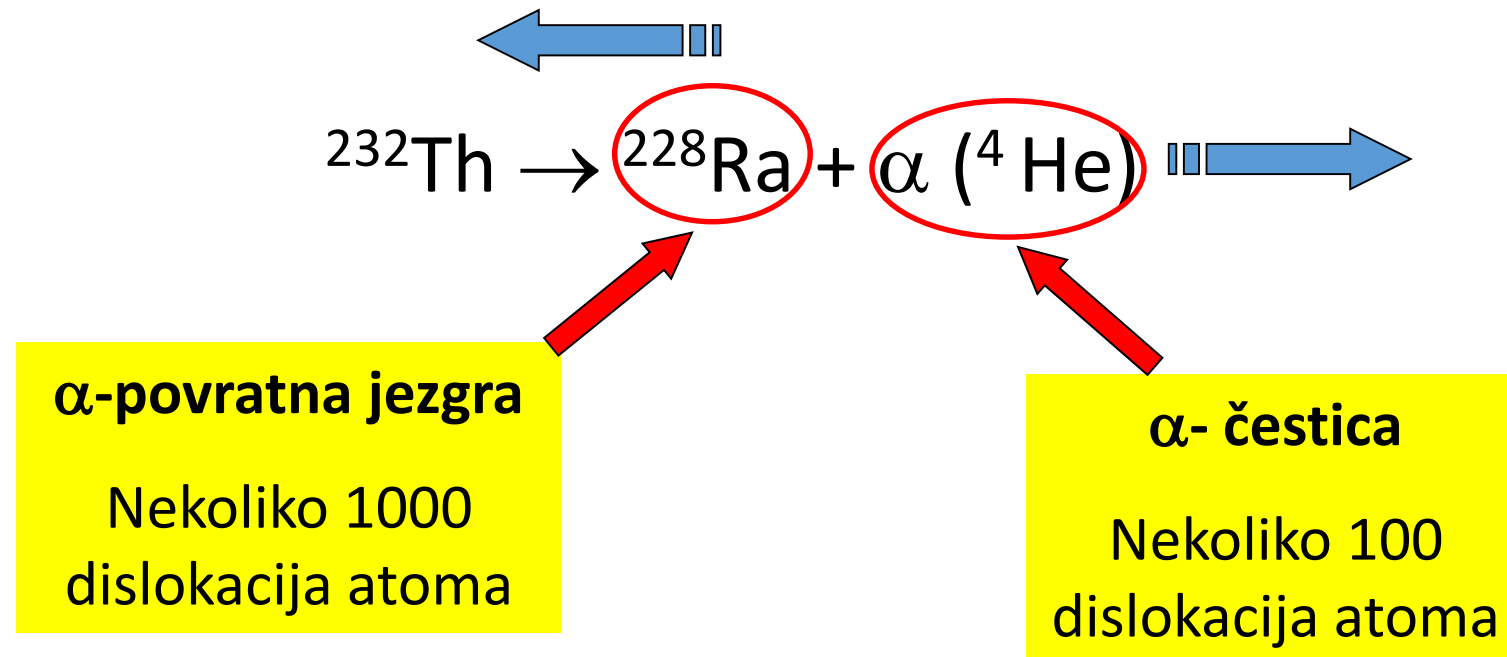
1. AMORFNI ILI DJELOMIČNO AMORFNI MINERALI

npr. OPAL $\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$

2. METAMIKTNI MINERALI

- originalno bili kristalinični
- kristalna struktura im je uništena pod utjecajem radijacije (α -raspad) porijeklom iz radiokativnih elemenata u njihovoj strukturi (U, Th)

KRISTALI MJEŠANCI (ČVRSTE OTOPINE)

- minerali u obliku čistih supstanci su iznimno rijetke pojave
- minerali uglavnom pokazuju varijacije u sastavu
- te varijacije posljedica su izmjena (supstitucija) u strukturi, gdje se pojedini ioni ili ionske grupe zamjenjuju jedni s drugima
- u homogenom kristalu su prisutne molekule dvaju ili više tvari
- to se često događa u mineralima jednakih struktura, no nije preduvjet

- mineralna struktura kod koje određena atomska mjesta zaposjedaju u promjenjivim omjerima dva ili više različitih kemijskih elemenata (ili grupa) naziva se ČVRSTA OTOPINA (kristali mješanci)

Čimbenici koji određuju opseg zamjena u strukturi:

1. Međusoban odnos veličina iona (atoma) koji se zamjenjuju u strukturi
- veliki raspon zamjena moguć ako razlika u veličini iona (atoma) nije veća od 15% (15-30% ograničene zamjene, > 30% rijetke zamjene)

2. Naboj iona koji se zamjenjuju

- ako su naboji jednaki (npr. Mg^{2+} i Fe^{2+} kod olivina) struktura ostaje električki neutralna (jednostavna zamjena)
- ako su naboji različiti (npr. Si^{4+} i Al^{3+}), potrebna je dodatna zamjena na drugim položajima u strukturi, kako bi se očuvala električka neutralnost (složena ili vezana zamjena) ili prisutnost vakancija u strukturi

npr. kod plagioklasa (kristali mješanci između albita (Ab) $\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$ i anortita (An) $\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$

- kod amfibola: $\square\text{Ca}_2\text{Mg}_5\text{Si}_8\text{O}_{22}(\text{OH})_2$ $\square\text{Si}^{4+} \Leftrightarrow \text{Na}^+\text{Al}^{3+}$

3. Temperatura zamjene

- općenito zamjene su veće pri većim temperaturama

Vrste čvrstih otopina

1. Supstitucijske čvrste otopine
2. Intersticijske čvrste otopine
3. Čvrste otopine “izostanka”

Supstitucijske čvrste otopine

- najčešće

a) Jednostavna zamjena

Npr. $\text{Fe}^{2+} \rightarrow \text{Zn}^{2+}$ **ZnS (sfalerit)**

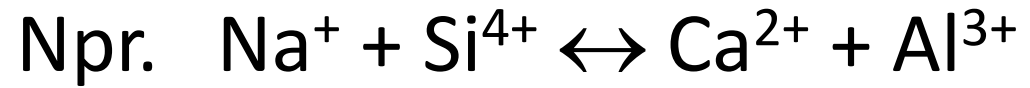
$\text{Fe}^{2+} \rightarrow \text{Mg}^{2+}$ **(Mg,Fe)₂SiO₄** (olivin),

potpuna zamjena, krajnji članovi

Mg_2SiO_4 forsterit

Fe_2SiO_4 fajalit

b) Složena zamjena (izmjenjuju se različito nabijeni ioni)

$\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$ albit

$\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$ anortit

Intersticijske čvrste otopine

- u slučaju da između atoma ili iona u strukturi postoje intersticije (šupljine)

Npr. beril $\text{Be}_3\text{Al}_2\text{Si}_6\text{O}_{18}$

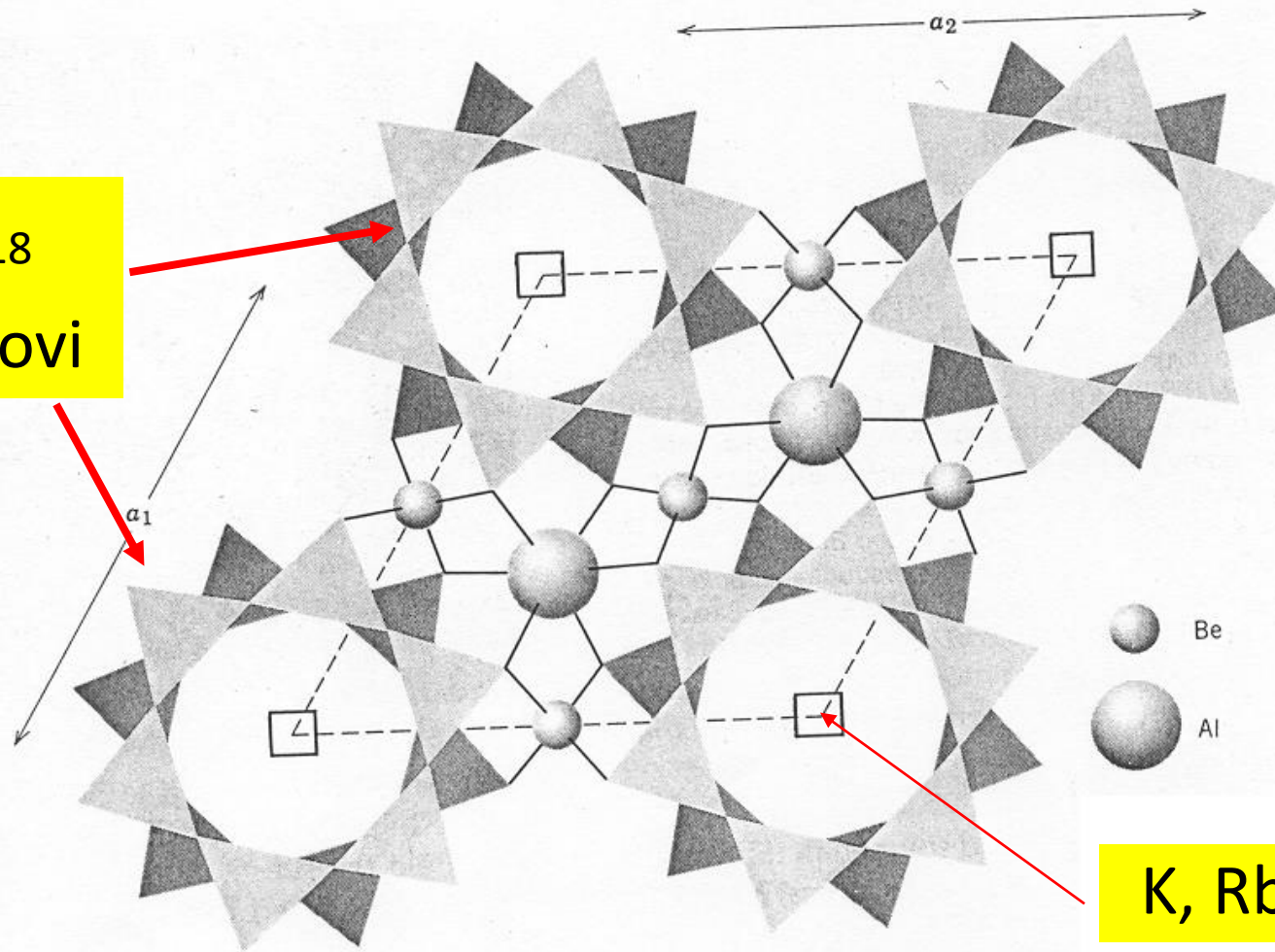
postoje šupljine u obliku kanala unutar šesteročlanih silikatnih prstenova

(K, Rb, Cs, H_2O)

BERIL $\text{Be}_3\text{Al}_2\text{Si}_6\text{O}_{18}$

Si_6O_{18}
prstenovi

K, Rb, Cs, H₂O

Čvrste otopine “izostanka”

- Pojedino atomsko/ionsko mjesto u strukturi je nepotpuno ispunjeno (djelomično ih zaposjedaju atomi, a djelomično postoje vakancije = praznine na tim položajima)

npr. pirhotit Fe_{1-x}S

- Često puta se događa kada se dva ili više iona nižeg naboja zamjenjuju s ionom višeg naboja, te stoga neki položaji u strukturi ostaju prazni zbog očuvanja naboja

npr. $\text{Pb}^{2+} \rightarrow 2\text{K}^+$ (KAlSi_3O_8)

Eksolucije

- proces prijelaza (izdvajanja) početno homogene čvrste otopine u dvije ili više posebnih mineralnih faza bez promjene ukupnog sastava
- obično se događa s hlađenjem (na višim temperaturama moguće su zamjene iona i pri razlikama u radijusu većim od 15%)
- početna faza sadrži ione sa značajnom razlikom u ionskim radijusima → ioni će migrirati unutar strukture te će doći do odvajanja dvije ili više faza kako bi se smanjila ukupna energija sustava (povećava se stabilnost)

**EKSOLUCIJSKE
LAMELE**

albit (Ab) $\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$

Ovisno o veličini
lamela razlikujemo:

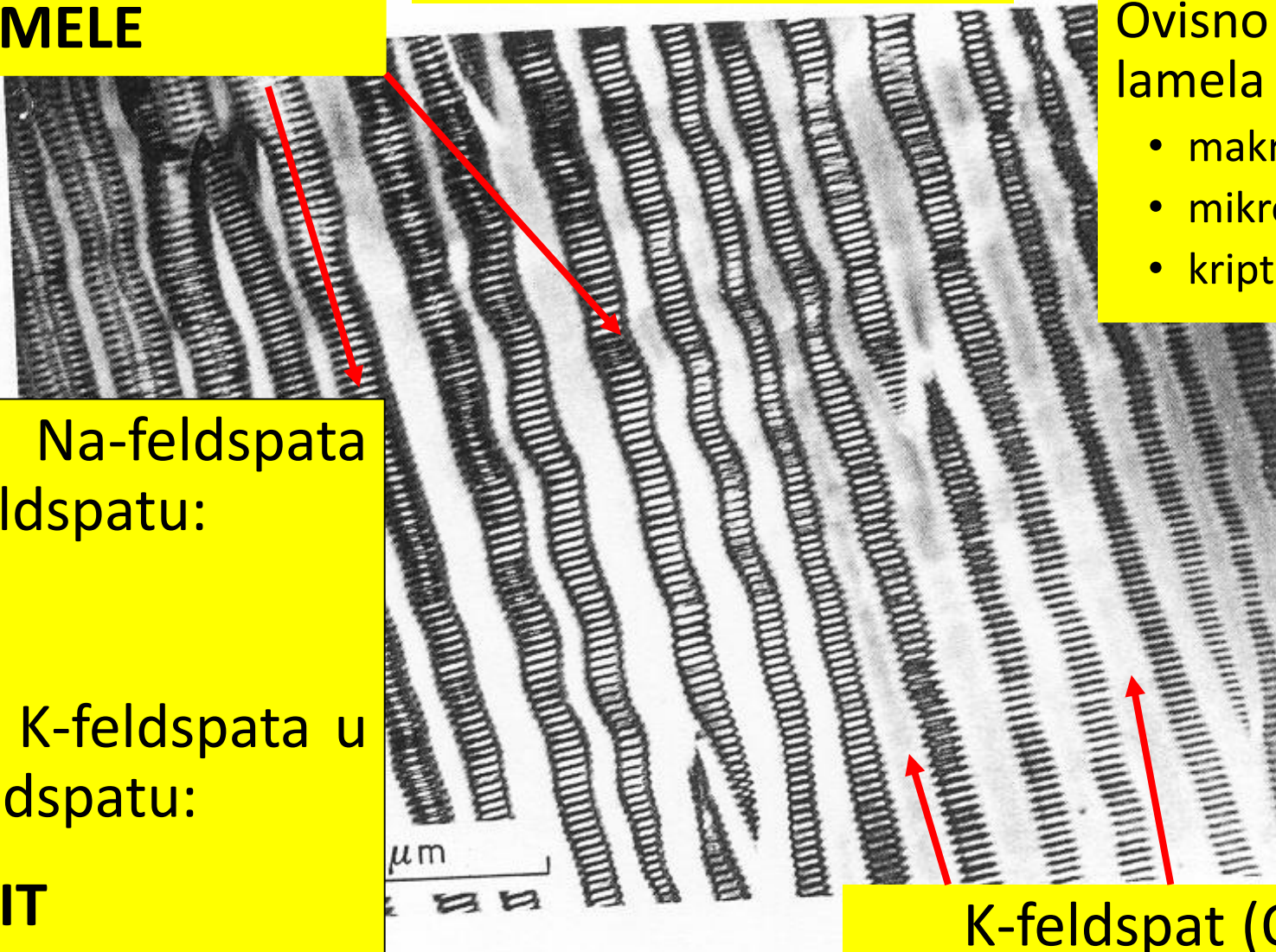
- makropertit
- mikropertit
- kriptopertit

Izdvajanje Na-feldspata
u K-feldspatu:

PERTIT

Izdvajanje K-feldspata u
Na-feldspatu:

ANTIPERTIT

K-feldspat (Or)

KAlSi_3O_8